

21. Бакалінська О. Особливості застосування понять добросовісності, розумності та справедливості у цивільному праві. *Юридична Україна*. 2012. № 9. С. 41–46.

22. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): моногр. Х.: Право, 2008. 240 с.

23. Васьковский Е. Курс гражданского процесса: субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. М.: Статут, 2016. 624 с. (Классика гражданского процесса).

ВАШТАРЕВА Є. А.,
здобувач кафедри цивільного права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.551

ПОНЯТТЯ БЕЗПІДСТАВНОСТІ В КОНТЕКСТІ КОНДИКЦІЙНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

У статті аналізується поняття безпідставності набуття або збереження майна в контексті положень про кондикційні зобов'язання. Автор наголошує на необхідності визначити поняття безпідставності методом «від протилежного». У зв'язку із цим досліджуються наявні в доктрині концепції розуміння правової підстави і робиться висновок про доцільність застосування комплексного підходу.

Ключові слова: кондикція, безпідставне збагачення, правова підстава, безпідставність.

В статье анализируется понятие неосновательности приобретения или сбережения имущества в контексте положений о кондикционных обязательствах. Автор обращает внимание на необходимость определять понятие неосновательности методом «от противного». В этой связи исследуются существующие в доктрине концепции понимания правового основания и делается вывод о целесообразности комплексного подхода.

Ключевые слова: кондикция, неосновательное обогащение, правовое основание, неосновательность.

In the article the author analyses the concept of “unjustifiedness” of acquisition or retention of property within the context of *condictio obligation*. The author argues that the concept of “unjustifiedness” should be defined a *contrario*. Therefore, the author scrutinizes the existing theories of legal bases and concludes that the complex approach should apply.

Key words: *condictio, unjust enrichment, legal basis, unjustifiedness.*

Вступ. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, передбачене гл. 83 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, у світовому цивілістичному дискурсі іменується зобов'язанням із безпідставного збагачення (*unjustenrichment*). У національній доктрині за ним також закріпилася назва «кондикційне зобов'язання». Це зобов'яз-

зання виникає, якщо (1) мало місце збагачення (набувача); (2) збагачення набувача відбулося за рахунок потерпілого; і (3) таке збагачення не має під собою достатньої правової підстави. У разі пред'явлення кондикційного позову зазначені три умови визначають предмет доказування по справі, і як такі мають бути досліджені судом. Остання із трьох умов заслуговує на особливу увагу, оскільки, незважаючи на багатовікову історію існування кондикції, поняття правової підстави залишається значною мірою дискусійним у контексті розв'язання конкретних правових спорів.

В українській цивілістиці останніх років проблематиці кондикційних зобов'язань присвячено роботи таких учених, як: І.Е. Берестова, І.В. Венедиктова, І.М. Гончаров, В.М. Ігнатенко, Б.П. Карнаух, Г.В. Пучкова й ін.

Постановка завдання. Мета статті – визначити, як має розумітися «безпідставність» як одна з умов виникнення кондикційного зобов'язання, запропонувати прикладну методiku установлення безпідставності, якою могли б послуговуватися суди під час вирішення цивільних справ за кондикційними позовами.

Результати дослідження. Історія розвитку приватного права і досвід закордонних правопорядків доводять, що поняття безпідставності може визначатися методом прямого переліку, сутність якого полягає в напрацюванні закритого переліку випадків, в яких набуття або збереження майна повинне вважатися безпідставним; водночас загальне поняття безпідставності не формулюється. Таким методом послуговувалися давньоримські юристи [1, с. 20; 2, с. 255], і його ж використовують сучасні учені англо-американської правової системи. Проте, на нашу думку, для сучасного українського права, що розвивається в річищі континентальної правової традиції, більш доречним є інший метод.

Безпідставність означає брак, або відсутність достатньої правової підстави. Інакше кажучи, це «порожнеча» (за влучним висловом М.А. Гурвича [3, с. 91]). І ця «порожнеча» як така не може мати жодних ознак, а отже, й не може бути позитивно схарактеризована з погляду її істотних властивостей. Отже, визначення безпідставності як заперечного поняття має надаватися методом «від протилежного» [4, с. 43]: першим кроком варто визначити, за яких умов набуття або збереження майна є таким, що має достатню правову підставу; визначивши це, достатньо буде далі лише вказати, що в усіх інших випадках набуття або збереження майна вважається безпідставним.

Цілком очевидно, вирішення порушеної проблеми потребує з'ясування того, що є правовою підставою. Чимало авторитетних учених вважають, що правову підставу варто розуміти як той або інший *юридичний факт*, з наявністю якого пов'язане виникнення суб'єктивного права на предмет збагачення. Так, І.В. Спасибо-Фатеева зазначає: «Що стосується недостатності підстав для набуття особою майна, то її слід розуміти як відсутність усіх юридичних фактів, котрі вимагаються законом <...>» [5, с. 295]. Така позиція легко підтверджується змістом Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, адже з погляду буквального тлумачення ст. 1212 (в якій ідеться про «набуття, збереження майна без достатньої правової підстави») цілком логічно корелюється зі ст. 11, що визначає «підстави виникнення цивільних прав та обов'язків» і вказує на те, що такими підставами є різноманітні юридичні факти. Системне тлумачення зазначених норм законодавства дає підґрунтя для висновку про те, що набуття, збереження майна є безпідставним, якщо немає юридичного факту (з переліку, встановленого ст. 11 ЦК України), з якого випливало б право особи на відповідне майно. Варто зазначити, що здебільшого цей підхід спрацьовує бездоганно. Зокрема це стосується договорів, які визнаються судом неукладеними. Так, якщо суд визнає договір неукладеним, то тим самим він фактично констатує, що договір як юридичний факт (правочин) не відбувся, а отже, і прав на майно, які могли б впливати із цього договору, – не існують. І.В. Спасибо-Фатеева виразила це максимою «є факт – є право, і навпаки» [5, с. 294].

Необхідність застосування положень про кондикцію в разі передання майна на виконання неукладеного договору підтверджується і матеріалами судової практики. Так, Верховний Суд України (далі – ВСУ) у постанові від 18 вересня 2013 р. у справі № 6–99ц13 зазначив: «У разі якщо на виконання неукладеного договору стороною передчасно передано майно,

між сторонами виникають правовідносини внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» [6]. Аналогічна позиція була висловлена й у п. 8 постанови Пленуму ВСУ від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Цю позицію побіжно підтримав і новосформований Верховний Суд у постанові від 23 січня 2018 р. у справі № 316/3022/14-ц [7].

Подібні міркування можуть бути застосовані і щодо договорів та інших правочинів, що є нікчемними або визнаються судом недійсними. Недійсність правочину по суті означає, що дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, визнається такою, що не породжує бажаних юридичних наслідків (набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків), наче така дія зовсім не вчинялась. На користь зазначеного виразно свідчить, зокрема, і той факт, що рішення про визнання правочину недійсним має ретроактивну дію: правочин визнається недійсним не з моменту ухвалення відповідного рішення, а від самого моменту вчинення відповідного правочину. Тому відповідь на питання, чи є присутня відмінність між неукладеним і недійсним договором, залишається предметом наукових дискусій. З певною адаптацією концепція правової підстави як юридичного факту дозволяє пояснити застосування кондикції і до випадків повернення виконаного за недійсним правочиним (п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України).

Водночас суворе додержання зазначеної концепції в інших, більш складних, випадках може призводити до несправедливих рішень. Так, інколи буває, що, незважаючи на наявність необхідного правопороджуючого юридичного факту, збагачення особи все-таки не може вважатися юридично обґрунтованим. Прикладом такої ситуації може бути випадок, коли покупець за договором поставки помилково здійснює повторну оплату партії товару, за яку він уже розрахувався. Наукова спільнота цілком одностайна в тому, що за таких умов має виникати кондикційне зобов'язання, у межах якого постачальник мусить повернути покупцеві надлишково отримані кошти. Однак, якщо вважати, що безпідставність означає відсутність юридичного факту, то в означеному випадку безпідставності немає, адже договір поставки як юридичний факт мав місце. Отже, усі отримані постачальником кошти є такими, що отримані на відповідній правовій підставі і поверненню не підлягають. Якою б парадоксальною не здавалася така аргументація – вона активно використовується вищими судовими інстанціями в справах, де одна зі сторін договору, здійснивши виконання своїх зобов'язань у більшому обсязі, ніж належало за умовами договору, вимагає повернення надмірно виконаного. Суди посилаються на сформовану Верховним Судом України позицію, відповідно до якої «договірний характер правовідносин унеможливорює застосування до них судом положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України, у тому числі й щодо зобов'язання повернути майно потерпілому» [8]. Таке формулювання спонукає шукати вирішення проблеми в нормах договірного права і, зокрема, – у його Особливій частині, тобто положеннях, присвячених тому або іншому поійменованому договору, з якого виник спір. Однак, насправді, законодавча регламентація наслідків надмірного виконання передбачена тільки в контексті деяких поодиноких договорів, натомість щодо решти – такої регламентації немає. Цікаво, що в главі про купівлю-продаж врегульовано ситуацію, коли продавець передає покупцеві більшу кількість товару, ніж повинен (ч. 2 ст. 670 ЦК України), однак не врегульовано ситуацію протилежну – коли покупець сплачує більше коштів, ніж повинен. Отже, за відсутності спеціального регулювання в нормах договірного права позиція, висловлена Верховним Судом України, призводить до того, що питання залишається принципово невирішуваним. Наскільки неефективним є такий підхід – демонструє ціла низка судових справ (див., наприклад, [9]).

Отже, концепція правової підстави як юридичного факту спрацьовує далеко не завжди. Ця концепція, зокрема, виявляється непридатною тоді, коли сторона договору домагається повернення надмірно виконаного. Одним із можливих способів розв'язання цієї проблеми могло б стати наголошення на тому, що в ст. 1212 вимагається не просто, щоб правова підстава була наявною, але й щоб вона була достатньою. Під таким кутом зору можна аргументувати, що в разі, коли, наприклад, постачальник помилково отримує повторну оплату за поставлений товар, правова підстава отримання коштів (договір поставки), хоча й наявна,

однак не достатня для того, щоб виправдати отримання подвійної оплати за той самий товар; тому отримання повторної оплати є безпідставним і виникає кондикційне зобов'язання. Проте такий перебіг міркувань не відображений у судовій практиці.

Однак порушена проблема може бути розв'язана і в інший спосіб. Так, деякі науковці вказують на те, що правову підставу набуття майна варто розуміти не як юридичний факт, а як зміст правовідношення, яке наявне між сторонами [10, с. 217]. Згідно з таким підходом, збагачення однієї особи за рахунок іншої є таким, що має правову підставу, за умови, що таке збагачення відповідає змісту цивільного правовідношення, наявного між збагатілою та збіднілою особами. Із такого погляду, сплата 1 000 грн. за товар, який, згідно з договором, коштує 500 грн. – не відповідає змісту правовідношення, визначеному в умовах договору. Отже, зайво сплачені 500 грн. є такими, що набуті продавцем безпідставно, тому підлягають поверненню на основі правил про кондикцію.

Розуміння правової підстави як змісту правовідношення також не пояснює всіх випадків, в яких збагачення варто вважати безпідставним. Уявімо, що сторони уклали договір на поставку трьох партій продукції протягом трьох тижнів відповідно. Згідно з умовами договору, покупець оплатив усі три партії (загальною вартістю 30 тис. грн.) у день підписання договору. Проте надалі, після того як одна партія товару була поставлена, сторони вирішили розірвати договір. Чи підлягає поверненню частина покупної ціни, сплачена за дві не поставлені партії? Здавалося б, відповідь не повинна викликати жодних сумнівів. Однак судова практика щодо цього далеко не однозначна. Якщо застосувати до означеної ситуації концепцію правової підстави як змісту правовідношення, то отримаємо, що передання коштів у розмірі 30 тис. грн. на момент такого передання відповідало змісту зобов'язального правовідношення, визначеного умовами укладеного між сторонами договору, тобто мало правову підставу, а отже, 20 тис. грн. не підлягають поверненню. Проти цього можна було б заперечити посиланням на друге речення ч. 1 ст. 1212 ЦК України, зазначивши, що, хоча правова підстава передання усієї суми первісно й була, у подальшому щодо частини цієї суми (20 тис. грн.) така підстава відпала з розірванням договору. Саме такими міркуваннями, між іншим, послуговувався Вищий господарський суд у справі № 905/1223/13-г [11].

Однак в інших справах судді часто відхиляють таку аргументацію, посилаючись на ч. 4 ст. 653 ЦК України, відповідно до якої сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом (див., наприклад, [12]).

Належним доктринальним витлумаченням описаної ситуації може слугувати третя концепція розуміння правової підстави. Згідно із цією концепцією, правову підставу треба розуміти як мету майнового надання [13, с. 158]. Водночас мета розуміється не просто як суб'єктивне прагнення конкретної особи, а мета в значенні *кауза*, тобто мета, яка впливає з характеру наявного між сторонами правовідношення. У такому світлі метою (каузою – *Є. В.*) оплати товару є отримання зустрічного надання, яким є передання права власності на цей товар. Інакше кажучи, оплата зумовлена метою отримати право власності на товар. Оскільки договір поставки як правовідношення припинив свою дію, досягнення цієї мети стало неможливим. Отже, сплачені 20 тис. грн. є такими, що сплачені безпідставно, оскільки мета, для якої вони були передані, більше не може бути досягнута.

Що ж стосується застосування ч. 4 ст. 653 ЦК України, то її треба розуміти так, що сторона не має права вимагати повернення того, що вона виконала до моменту розірвання договору за умови, що за це виконання вона отримала відповідне зустрічне надання. Так, наприклад, у разі дострокового розірвання договору оренди наймач не має права вимагати повернення орендних платежів, сплачених за період до розірвання договору, коли він фактично користувався річчю. Припущення протилежного означало б, що розірвання договору (яке діє на майбутнє) нічим не відрізняється від визнання договору недійсним (яке діє ретроактивно).

Отже, жодна з описаних вище концепцій правової підстави (як юридичного факту, змісту правовідношення чи мети – *Є. В.*) поодиноці не здатна пояснити всі випадки, в яких

збагачення варто визнати безпідставним. Це спонукало закордонних і вітчизняних учених до розроблення комплексних або комбінованих підходів, які поєднують у собі декілька різних розумінь правової підстави. Комплексний підхід у тій або іншій інтерпретації обстоюють Д.В. Новак, С.Д. Дамбаров, Н.Г. Соломіна й ін. Серед українських дослідників цього підходу додержуються Н.Є. Берестова [14, с. 58–59, 62] та І.М. Гончаров [15, с. 185]. Іноді застосування комплексного підходу можна побачити і в рішеннях національних судів. Так, наприклад, Вищий спеціалізований суд в ухвалі від 9 липня 2014 р. у справі № 6–13420св14 зазначив, що «під відсутністю правової підстави розуміється такий перехід майна від однієї особи до іншої, який або не ґрунтується на прямій вказівці закону, або суперечить меті правовідношення і його юридичному змісту» [16].

На наше переконання, комплексний підхід загалом заслуговує на підтримку, однак інтерпретація цього підходу в українській доктрині потребує подальшого вдосконалення. Так, Н.Є. Берестова зауважує, що безпідставність має місце в разі наявності хоча б однієї із трьох обставин: «перехід матеріальних благ (майна) був юридично неправильним <...>; перехід майна не забезпечив досягнення поставленої перед зобов'язанням мети <...>; перехід майна не відповідає юридичному змісту відповідного зобов'язання <...>» [17, с. 394]. У цьому визначенні дослідниця поєднує концепції мети і змісту правовідношення, додаючи третю, яку вона визначає через поняття «юридичної правильності». Однак зміст категорії «юридичної правильності» залишається не до кінця зрозумілим, особливо в контексті співвідношення цієї категорії із двома іншими розуміннями достатньої правової підстави. Сама дослідниця як приклад юридично неправильно надання наводить «неправильно нараховану і виплачену грошову суму, передбачену договором». Але ув розвідці бракує пояснень, чим це відрізняється від випадку «помилково здійсненої повторної оплати наданого товару», який Н.Є. Берестова вважає прикладом переходу майна, що не відповідає змісту правовідношення.

Ми вважаємо, що для дослідження питання безпідставності в контексті кондикційного зобов'язання суд має застосовувати алгоритм міркувань із трьох послідовних кроків. Перший – установити, чи мав місце насправді і чи є чинним юридичний факт, на підставі якого відбулося збагачення відповідача. Другий – якщо наявність і чинність юридичного факту установлені, треба з'ясувати, чи відповідає збагачення змісту правовідношення, яке виникло із зазначеного юридичного факту. Третій крок – якщо установлено наявність юридичного факту і відповідність збагачення змісту правовідношення, варто установити, чи не припинила існування мета, заради якої відповідач отримав предмет збагачення.

Саме в такій інтерпретації комплексний підхід дозволяє пояснити всі випадки безпідставності, в яких може поставати питання про виникнення кондикційного зобов'язання. Зазначений підхід спрацьовує як для випадків кондикції з надання (наприклад, у разі сплати боргу, що не існує), так і для випадків кондикції з посягання (наприклад, у разі безоплатного користування чужими речами). У другому разі суд, що установив відсутність потрібного юридичного факту, констатує наявність між сторонами абсолютного правовідношення, у межах якого, як слушно зазначається в літературі, діє загальне правило, за яким «безоплатно-невольовий перехід майна» не допускається, якщо тільки інше прямо не встановлено законом [14, с. 61]. Це правило впливає із принципу непорушності права приватної власності (п. 2 ч. 1 ст. 3 ЦК України) та конвенційного права кожної особи на мирне володіння своїм майном (ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). Отже, у межах абсолютного правовідношення будь-який безоплатний перехід майна, що відбувається поза волею того, кому таке майно належить, є безпідставним, якщо тільки інше прямо не передбачено законом.

Обстоювана нами думка суголосна із провідними ідеями європейського права, що втілені в проекті Загальної системи підходів (Draft Common Frame of Reference (далі – DCFR)). Так, незважаючи на докладну й розгалужену структуру ст. VII.–2:101 DCFR, у ній можна розглядити, що в § (2) ідеться про наявність чинного *юридичного факту*, у § (1) – про наявність *суб'єктивного права* на предмет збагачення, а в § (3) – про *мету*, для досягнення якої

предмет збагачення було передано. Отже, пропонований нами підхід, не будучи скалькованим з європейського першоджерела, відповідає загальній концепції розуміння безпідставності, як її бачить сучасна спільнота провідних європейських цивілістів.

Висновки. У межах континентальної правової системи поняття безпідставності збагачення має визначатися не шляхом прямого переліку, а методом «від зворотного». «Підставним» є збагачення, яке відповідає змісту та меті правовідношення, що наявне між сторонами і виникло на підставі чинного юридичного факту. Отже, щоб визначити, чи є збагачення безпідставним, суд має встановити: (1) чи спирається це збагачення на чинний юридичний факт; (2) чи відповідає воно змісту правовідношення, виниклого із цього факту; (3) чи не стала недосяжною мета, якою це збагачення було обумовлене.

Список використаних джерел:

1. Карнаух Б.П. Безпідставне збагачення у праві Давнього Риму. Проблеми законності. 2017. № 138. С. 17–28. URL: <http://dx.doi.org/10.21564/2414-990x.138.108137>.
2. Карнаух Б.П. Безпідставне збагачення у праві Давнього Риму: загальна характеристика. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф. присв. пам'яті О.А. Пушкіна (Харків, 19–20 травня 2017 р.). Харків: ХНУВС, 2017. С. 254–256.
3. Гурвич М.А. Институт неосновательного обогащения в его основных чертах по Гражданскому кодексу РСФСР. Советское право. 1925. № 2(14). С. 88–111.
4. Соломина Н.Г. Универсальность кондикционного обязательства в российском гражданском праве: дис. ... докт. юрид. наук. Москва, 2009. 339 с.
5. Спасибо-Фатеева И.В. Кондикционный иск. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав: монография / под общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2014. С. 293–307.
6. Постанова Верховного Суду України від 18 вересня 2013 р. у справі № 6–99ц13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33890135>.
7. Постанова Верховного Суду від 23 січня 2018 р. у справі № 316/3022/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71779878>.
8. Постанова Верховного Суду від 23 березня 2016 р. у справі № 6–2978цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56847230>.
9. Постанова Верховного Суду України від 25 лютого 2015 р. у справі № 3–11гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42986211>.
10. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1951. 239 с.
11. Постанова Вищого господарського суду України від 8 липня 2013 р. у справі № 905/1223/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32400915>.
12. Постанова Вищого господарського суду України від 1 грудня 2015 р. у справі № 904/4050/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53948361>.
13. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940. 192 с.
14. Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 202 с.
15. Гончаров І.В. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського Союзу): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 212 с.
16. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 9 липня 2014 р. у справі № 6–13420св14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39796197>.
17. Баранова Л.М., Баулін Ю.В., Берестова Н.Є. та ін. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 11. Недоговірні зобов'язання / за ред. І.В. Спасибо-Фатеевой. Харків: Право, 2014. 416 с.

